

Розділ V

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 7.071.929-052 «МОРОЗОВА»

Г.А. ГОРБУНОВА

Людмила Морозова: життя і творчість

У дослідженні висвітлюється життєвий і творчий шлях українського художника Л. Морозової.

Ключові слова: Людмила Морозова, біографія, еміграція, творчий доробок, живопис.

Стародавній Київ із багатим історичним минулим, не менш цінною культурною спадщиною, зачаровував кожного, хто його відвідував, полонив назавжди серця мандрівників. Так було завжди, так є і в наш час. Хто ж народився тут, зробив перші самостійні кроки, той завжди подумки повертатиметься до рідного міста, куди б не закинула примхлива доля...

До останнього подиху сумувала за київськими кручами, понівеченими храмами, загublеними долями дорогих серцю людей художниця Людмила Морозова, яка розлучилася з рідним містом у буремні роки II Світової війни, стала емігранткою і, зрештою, поповнила ряди української діаспори в США.

Протягом десятиліть ім'я Людмили Морозової було невідоме пересічним громадянам України. Мало хто в мистецьких колах був обізнаний із її життям і творчістю, хоча вже ранні роботи молоді художниці зацікавили фахівців і шанувальників мистецтва, схвальні відгуки про них ми знаходимо у періодичних виданнях 30–х років XX ст. [1]. Під час перебування художниці в Ді-Пі таборах Німеччини про її участь у мистецьких виставках писалося у таборовій пресі [2]

З перших років перебування художниці в США її творчі здобутки були під пильною увагою як журналістів, так і мистецтвознавців. Протягом 1950–1990–х років у таких періодичних виданнях, як «Свобода», «Новое русское слово», «Український голос», «Америка», «Батьківщина» й інших, виходили змістовні статті про життя і творчість художниці з України. Авторами цих статей були І. Кедрін, Л. Коваленко, Л. Кузьма, О. Чернова, В. Завалішин. Про

те, що творчість Людмили Морозової посіла гідне місце в українському образотворчому мистецтві, говорить такий факт: у 1966 р. в V томі «Енциклопедії Українознавства» була вміщена невелика за обсягом стаття, присвячена їй. В часопису «Нотатки з мистецтва», який із 1963 р. почали видавати в США за ініціативи українських мистців, у 1978р. вийшла стаття Є. Блакитного «Виставка Людмили Морозової». Там само в 1985 р., з'явилася праця В. Поповича «Людмила Морозова».

Громадяни незалежної України з митцем Л. Морозовою познайомилися в 90-х роках минулого століття завдяки роботам мистецтвознавців І. Блюміної та В. Щербака. Великим досягненням стало видання О. Федоруком монументальної праці «Людмила Морозова» (2003).

Не вщухає інтерес до постаті Людмили Морозової й у останні роки. Статті, присвячені її життю і творам, подіям, якими переймалася художниця за життя; людям, якими опікувалася, виходять на шпальтах вітчизняних і зарубіжних періодичних видань. Це говорить про те, що талановита художниця з України, проживши майже 90 років, зберігаючи та щедро даруючи добро, любов та красу в жорстокому ХХ ст., залишається загадковою і таємничою для тих, хто її знав, для нас, хто знає її через її мистецтво.

Ще за життя Людмила Морозова передала деякі свої картини Національному художньому музею України, Полтавському художньому музею, Академії образотворчого мистецтва і архітектури (колишньому Київському художньому інституту, в якому навчалася сама). Дари для Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, долею якого вона переймалася все своє життя, зберігаються в музеї відродженого храму. В 1992 р., до Дня незалежності України, відкрилася і тривалий час діяла в Бібліотеці української діаспори виставка її картин. На сьогоднішній день творчий доробок Л. Морозової (живопис, графіка) досить повно представлений в Музеї культурної спадщини – філії Музею історії м. Києва. Там-таки експонується частина зібраної нею колекції західноєвропейської порцеляни ХІХ – початку ХХ ст. Архів художниці (128 справ) зберігається у фондах Центрального Державного архіву-музею літератури і мистецтв України.

Народилася Людмила Морозова в Києві 6 липня 1907 р.

Згідно з паспортними даними 1918 року, її мати – Тетяна Євгенівна – народилася 12 грудня 1872 р., була донькою унтер-офіцера, що походив із київських козаків [3]. Сама Л. Морозова писала, що її мати народилася в містечку Озерах на Полтавщині. Родина Панченків, у якій зростало 4 доньки та син, пишалася своїм козацьким походженням. Тетяні було вісімнадцять, коли вона приїхала до Києва здобувати освіту. Єдина родичка та її маленька донька, що проживали раніше в Києві, на той час померли від холери, і дівчині довелося влаштуватися в чужій родині, де вона жила, виховувала дітей, а ночами готувалася до вступу в університет [4] Після закінчення навчання Т.Є. Морозова стала вчителькою, а згодом – інспектором жіночих шкіл Києва [5].

Цікавою є розповідь Л. Морозової про родину батька – Костянтина Бера. Дід художниці – Петро Бер – був німцем із Риги, за фахом – агроном, який працював управителем у маєтку польського поміщика Заремби і з часом одружився з його старшою дочкою. Петро та Євгенія Бер виховали чотирьох дітей, дали їм гарну освіту. Л. Морозова згадувала:

Мій батько Константин адвокат. Вже моему батькові було тяжко кінчати Київський Університет – батько був хворий. Вже батько мусив давати лекції – заробляти [...] Батько працював у Гетьмана Павла Скоропадського як адвокат, якого дуже високо оцінював, поважав і любив. Він у 1918 році в потягові з Гетьманом виїжджали до Європи. Що сталося? Не знаю досі.

Гетьман Скоропадський досяг Берліна. Мій батько загинув десь по дорозі – здається в Західній Україні [...] йому було 38 років [6].

Безсумнівно: біографія Костянтина Бера, його політичні погляди відіграли вирішальну роль і в долі його доньки. Можемо припустити, що після його смерті в Києві з'явилася маленька родина – мати та донька – зі спільним прізвищем «Морозови».

Навчалася Людмила Морозова у жіночій гімназії О. Дучинської. (У 1919 р. цю гімназію реорганізували у 56 трудову школу). З дитинства дівчинку вабило прекрасне. Вона рано почала малювати і, одночасно, все більше захоплювалася історією, любов до якої ненав'язливо прищепила вчителька історії Наталя Полонська-Василенко. Теплі стосунки між ученицею та викладачем збереглися на довгі десятиліття [7].

Уроки малювання Л. Морозовій давала А. Крюгер-Прахова. В 1925 р. майбутня художниця вступила до Київської художньо-індустріальної профшколи. Там панувала атмосфера взаємоповаги учнів і викладачів, але понад усе тут були мистецтво і творчість. Не даремно ж Євген Блакитний назвав цей навчальний заклад «храмом мистецького виховання». Серед тих, хто після закінчення цієї школи пов'язав своє життя з мистецтвом, була й Л. Морозова. Закінчивши у 1927 р. Київську художньо-індустріальну профшколу, вона протягом 1928–1931 років навчалася у Київському художньому інституті. Була вона серед 44 абітурієнтів, яких прийняли на навчання, але тільки четверо (серед них і героїня нашої розповіді) на початку 1930-х років здобули тут вищу освіту [8].

Ще навчаючись, Л. Морозова пробувала себе в різних жанрах образотворчого мистецтва. Але завжди в центрі її уваги залишався Київ, зокрема, його церкви і собори. (Саме через те, що в своїй творчості молода художниця робила акцент на культові споруди Києва та інших міст України, у 1930 р. її, навіть, виключили з інституту, але, на щастя, досить швидко їй вдалося поновити навчання).

У нелегкі 1930-ті роки відбулося становлення Людмили Морозової як особистості з лише їй притаманними поглядами на життя та мистецтво. Формується вона остаточно і як митець. Починаючи з 1933 р. Людмила Морозова бере участь майже в усіх українських мистецьких виставках [9]. Однією з перших її робіт, що привернула на себе увагу мистецького світу,

стала картина «Гуси». В 1937 р. відбулася виставка «Квітуча Україна», у наступному – «Мистецтво Радянської України» в Харкові, на яких були представлені твори Л. Морозової. В 1939 р. художниця створила низку робіт із нагоди святкування 125-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка [10].

Але жила вона не тільки мистецтвом. Коло її зацікавлень було надзвичайно широке. Протягом 1930-х років під керівництвом професорів М. Макаренка та І. Моргілевського й інших науковців, вона брала участь в археологічних експедиціях як у Києві (дослідження Софійського собору), так і на півдні України, де вивчала пам'ятки давньоруської архітектури і античного будівництва, робила їх замальовки.

Не стояла Л. Морозова й осторонь громадського життя. Щиро закохана в рідне місто, з глибоким сумом сприйняла вона звістку про те, що в Києві на місці стародавнього Михайлівського Золотоверхого монастиря мають звести урядовий центр, для чого збиралися знищити цю пам'ятку архітектури доби Київської Русі [11]. Л. Морозова опинилася серед тих науковців і митців, які, ризикуючи і кар'єрою, і життям намагалися врятувати від нищення головний собор монастиря. Коли стало зрозуміло, що всі спроби марні, розпочалася копітка робота з урятування окремих, особливо цінних фресок і мозаїк. Процесом зняття мозаїчних композицій зі стін Михайлівського Золотоверхого собору керував реставратор В. Фролов. З його щоденника дізнаємося, що Л. Морозова виконувала «факсиміле найцінніших з художнього погляду фрагментів мозаїки на випадок аварії, коли їх зніматимуть зі стін» [12]. (В експозиції Музею культурної спадщини представлені унікальні фото: «Л. Морозова – на бані занедбаного Михайлівського собору»). Незабаром храм було зруйновано. Ця подія для Людмили Морозової стала однією з ряду особистих трагедій, ран, які не загоювалися протягом життя. Минули десятиліття, й у США художниця заснувала фонд зі збору коштів на відбудову Михайлівського Золотоверхого монастиря, яким опікувалася до останніх днів свого життя.

У 1936 р. Л. Морозова взяла участь у складній експедиції в Сванетію (Кавказ). Очолив її професор І. Моргілевський (1889–1942) – відомий науковець, історик архітектури, член-кореспондент Академії архітектури СРСР. У 30-х роках ХХ ст. в Сванетії – країні, що ховалася в горах Мінгрелії – панували старовинні суворі звичаї, а кожна споруда являла собою невідступний замок-фортецю. І ось в цій загадковій країні верхи на мулі прибула перша українська жінка. Вона не просто разом із іншими членами експедиції пройшла небезпечними гірськими стежками. Вона вбирала в себе красу навколишньої природи, своєрідні звичаї, традиції й історію сванів, їх самобутній побут. У цей період Людмилою Морозовою було створено кілька десятків полотен, які й сьогодні дають наочне уявлення про Сванетію та її мешканців [13]. Цей період творчості художниці в Музеї культурної спадщини представлений двома творами: «Сванетія. Местія» та «Падаюча башта в Местії».

Коли спалахнула війна, художниця залишилася в рідному місті. Життя у напівзруйнованому, окупованому нацистами Києві було надзвичайно важким. Відсутність найнеобхідніших засобів життя, непевність у завтрашньому дні пригнічували кожного. Можливо, лише в хвилини творчості Л. Морозова забу-

вала всі негаразди. Мистецтво не тільки не давало впасти в глибоку депресію, але й було єдиним засобом вижити фізично: щодня невеличкий малюнок або етюд рятував її життя та життя її матері. Майже щоденно один зі своїх творів художниця продавала, а за отримані гроші купувала пляшку молока, шматок хліба, кілька картоплин [14].

У такий складний час Л. Морозова залишалася в центрі мистецького життя міста. В жовтні 1942 р. в Києві було створено Спілку художників і архітекторів, яку очолив професор Ф.Г. Кричевський. В будинку на вул. Володимирській, 38, де розмістилася Спілка, декілька разів влаштувалися художні салони, в яких можна було оглянути і, навіть, придбати твори київських митців, серед них були і твори Л. Морозової [15].

У серпні 1943 р. Л. Морозова та її старенька мати, взявши із собою картини, вирушили в тривалу й небезпечну подорож у невідоме. Деякий час вони провели у Львові, де Л. Морозова легко влилася в мистецьке життя, на одній із великих виставок представивши низку своїх робіт [16]. Минув рік, і художниця залишила Україну.

Що могло спонукати її залишити Батьківщину, Київ, без якого не уявляла свого життя?

Маємо пригадати, як протягом 1920–1930-х років у Радянській Україні творчість митців свідомо спрямовували в потрібне для правлячої верхівки русло, адже культура була одним із важелів, на яких трималися підмурки державної ідеології. В останні передвоєнні роки в періодичних статтях, присвячених образотворчому мистецтву, все частіше можна було зустріти наступні рядки:

Управління у справах мистецтв при РНК УРСР, домагаючись більшого числа експонатів, допускає на виставку випадкові роботи. А мірилом при доборі картин повинна бути глибока змістовність і живописна майстерність. Така вимога змусить художників наполегливою працею боротися за право участі у виставці. Досить давати глядачеві випадкові беззмістовні пейзажики. Час вже працювати над темами, яких вимагає радянський народ – над темами захисту батьківщини, дружби, любові, праці та відпочинку» [17].

Творчі особистості – люди тонкі, незвичайні. Вони багато що можуть витримати, але водночас вони надзвичайно вразливі. Достатньо художника змусити писати картини виключно «на задану тему», або припинити виставляти його твори на виставках – і він «зламається»... Чи не цього побоювалася Людмила Морозова, приймаючи рішення залишитися в Україні чи лишити її назавжди?

З метою зміцнення державної ідеології в СРСР свого часу розгорнулася антирелігійна політика, руйнувалися храми, які з такою любов'ю відтворювала в своїх картинах Л. Морозова. Чи не стало це ще одним поштовхом, аби прийняти рішення залишити Батьківщину?

Л. Морозова стала однією з багатьох, хто протягом тривалого часу перебував на окупованій території. Це, як відомо, завжди викликало підозру радянських урядовців. Окрім того, підозріле ставлення до Л. Морозової обов'язково би зросло після визволення захопленої території через те, що

свого часу її батько – Костянтин Бер – особисто співпрацював із гетьманом П. Скоропадським. Безперечно це викликало б репресії проти неї та її близьких. Небажання навіть почути на свою адресу будь-які звинувачення також могли спонукати до виїзду за кордон.

І, нарешті, особиста драма – смерть І. Моргілевського, з яким у Л. Морозової склалися теплі стосунки, також могла стати причиною, через яку художниця збагнула, що тут її ніщо не тримає, а з душі виривається нестримне бажання вільно творити.

Отож, загальнодержавна політика й особисті переживання художниці сукупно й стали тією причиною того, що українські культурні діячі та шанувальники мистецтва протягом довгих десятиліть були позбавлені можливості знайомитися з новими досягненнями Л. Морозової.

Подорож зі Львова до Німеччини була довготривалою, виснажливою та небезпечною. Художниця з жахом згадувала, як у Дрездені їй довелося пережити чотиригодинне бомбардування 3 тис. літаків союзників. Тоді ж вона втратила близько 100 своїх картин. Частина її особистих речей і мистецьких творів залишилися у Мерцдорфі поблизу містечка Бреслау [18].

17 липня 1945 р. Людмила Морозова та її мати отримали статус «переміщених осіб» і понад п'ять років поневірялися Ді-Пі таборами Ашафенбурга, Франкфурта-на-Майні та Берхтесгадена [19]. На той час в міжнародній практиці «переміщеними особами» вважали колишніх військовополонених, в'язнів концтаборів, оstarбайтерів і біженців – усіх тих, хто внаслідок війни опинився поза межами країн свого постійного проживання. Їх долями опікувалися міжнародна спільнота, сприяючи їх поверненню на Батьківщину. Водночас, постала проблема надання права залишитися в Німеччині, Австрії чи переїхати на постійне місце проживання в іншу країну світу тим особам, хто з політичних, релігійних переконань або інших вагомих причин не міг повернутися додому. Такими особами стали переважно колишні громадяни СРСР.

За рішенням голів держав країн-переможниць, усіх «чужинців» було зосереджено в Ді-Пі таборах – таборах для переміщених осіб (від англ. *DP (displaced persons)* – переміщені особи), мережа яких була створена в Німеччині й Австрії. В таких таборах, спочатку змішаних, і тільки згодом облаштованих за національним принципом, «переміщені особи» очікували вирішення власної долі. Чимала кількість таборів була заселена вихідцями з України, які свідомо відмовилися повернутися на Батьківщину, де панував тоталітарний режим. Ді-Пі табори за короткий проміжок часу (з 1945 до початку 1950-х років) пройшли етапи створення, розквіту та ліквідації, перетворившись на справжні маленькі міста з власною адміністрацією та господарством. Оскільки в цих таборах зосередилися провідні українські культурні та мистецькі діячі, науковці з різних галузей знань, то за незначної фінансової підтримки, вони змогли створити мережу навчальних закладів (дитячі садки, школи, гімназії, курси, навіть – вищі навчальні заклади), заснувати ряд фахових об'єднань і регулярно організовувати виступи аматорських і професійних хорових, танцювальних колективів і театральних труп.

У перші післявоєнні роки в житті українських творчих мешканців Ді-Пі таборів важливу роль відіграла створена у 1947 р. Українська Спілка Образотворчих Митців. Важливими стали для них і таборові мистецькі виставки. Вони давали можливість заявити про себе, свої здобутки та, одночасно, репрезентувати українське самобутнє мистецтво. Активну участь у зазначених заходах брала й Л. Морозова, про що знаходимо повідомлення в таборовій пресі.

Цей період у її творчості представлений міськими пейзажами, на яких впізнаємо вуличку німецьких міст перших повоєнних років. Величні й одночасно витончені архітектурні споруди Ашафенбурга, Розенгайма, Кінексзе, Берхтесгадена, Вюрцбурга всім своїм виглядом промовляють про втомленість від подій минулої війни. Вдивляємось в них і розуміємо: від війни, поневірянь, безвиході втомилася сама художниця.

Доводилося Л. Морозовій працювати також на замовлення: малювала портрети американських військових, інших замовників – тих, хто міг придбати для цього фарби та інші потрібні матеріали [20]. Зростала популярність української художниці й серед місцевого населення. В 1948 р. низку її творів було включено до виставки, яка відбулася в «Домі німецького мистецтва» в Мюнхені [21]. В липні 1949 р. в Ашафенбурзі під час «Тижня відбудови Європи» відбулася мистецька виставка, на якій поруч із роботами німецьких художників були представлені твори Людмили Морозової [22].

Знайшла вона час і сили, аби одночасно і викладати малювання в художній школі, і самій, перебуваючи у Ді-Пі таборі Ашафенбурга, пройти протягом січня-лютого 1948 р. курс навчання в технічній школі, отримавши фах художника в комерційній плакатній і рекламній справі [23].

У серпні 1949 р. в Ашафенбурзі Т.Є. Морозовій видали цікавий документ: метрику хрещення, згідно якої вона народилася 10 вересня 1873 р [24]. Розбіжність із паспортними даними 1918 р., про які згадувалося на початку цієї статті, незначна: лише кілька місяців. Але вона спонукає до роздумів. Варто пригадати, що переважна більшість вихідців з України змушена були в анкетах та інших офіційних документах давати змінені дані про себе, своїх рідних, захищаючись в такий спосіб від примусової репатріації. Інакше як пояснити наявність в архівних документах Людмили Морозової – написаній нею ж автобіографії, – де зазначається, що з 1922 р. вона разом із матір'ю перебувала у Польщі? [25].

31 грудня 1950 р. досить несподівано померла мати художниці. Поховали її в Німеччині, в Берхтесгадені [26].

7 квітня 1951 р., після отримання потрібних документів, Л. Морозова завжди залишила табір і разом із групою колишніх співвітчизників була доставлена в Бремен. Звідти, виїхавши 16 квітня, на кораблі «Gen. R.M. Blatchford» 25 квітня прибула до США. Зупинившись у знайомих під Нью-Йорком, знайшла тимчасову роботу і протягом року працювала хатньою робітницею. Після цього Л. Морозова переїхала до Нью-Йорку, де невдовзі змогла повернутися

до творчості [27]. Незабаром вона стає членом Об'єднання Митців Українців у Америці, Long Island Art League та American Artist Professional League, починає викладати в мистецькій школі Queensboro Society of Art у класі портрету і краєвиду [28]. Викладала вона лише у вихідні дні, і за роботу грошей художниця фактично не отримувала, адже за десять лекцій платили 5\$, які йшли на оплату внесків за членство у товаристві. Через деякий час за десять лекцій художниця вже отримувала 10\$, а за членство потрібно було сплачувати тільки 20 %. Зрозуміло, чому згадуючи той час, вона говорила: «Я була нічим, не тільки в матеріальному значенні» [29].

Нарешті, в червні 1955 р. в Нью-Йорку Людмила Морозова відкрила мистецьку виставку в студії-галереї. Про це писали так: «Зустрічає вас господина. Висока гордовита постава в короні тяжких золотавих кіс. «Це мій день» – каже артистка. Так, це її день <...> вступ у мистецький колектив нової країни. І він відбувся достойно із збереженням свого мистецького «Я» [30].

Не менш важливою віхою в «новому» житті Людмили Морозової стала виставка, яка відкрилася у січні наступного 1956 року. На ній були представлені 122 роботи українського, німецького й американського періодів творчості художниці. На виставці, влаштованій у приміщенні Українського Літературно-Мистецького клубу, були представлені твори скульптура Сергія Литвиненка – надзвичайно талановитої, енергійної та підприємливої людини. Він був головою ОМУА та Українського Літературно-Мистецького клубу [31]. До того ж, одним із перших серед українських емігрантів зміг придбати власне авто; часто в оточенні друзів – літераторів і митців, серед яких була й Л. Морозова – виїжджав на вихідні дні в Кетскільські гори, які своїми обрисами нагадували українські Карпати. Можливо, ці подорожі надихнули художницю придбати у передгір'ї, в містечку Гантер, невеличкий будиночок [32].

«Хатинка на курячих лапках», як жартома називала Людмила Морозова своє обійстя, влітку потопала в зелені та квітах, взимку засипалася снігом. Цей будиночок для Людмили Морозової став одночасно і затишною оселею, і майстернею, де народжувалися нові твори. В ньому був справжній музей, де зберігалися понад 100 картин, 34 з яких були створені в Україні протягом 1936–1943 років [33]. Ці роботи досить повно репрезентували творчий шлях авторки. Декілька з них на сьогодні – безцінний скарб київського Музею культурної спадщини. Будинок був також своєрідною галереєю, де можна було не тільки помилуватися її роботами, але й придбати вподобаний малюнок, тут художниця влаштовувала персональні виставки своїх творів [34]. На середину 1985 р. в маленькому будиночку, всі стіни якого були завішані її картинами, зберігалось від 500 до 600 картин! [35].

Людмила Морозова – художниця, яка залишила великий мистецький спадок. Дивлячись на її картини, майже завжди виникає думка, що творила вона одним помахом пензля. Не даремно ж її називають однією з найкращих представниць українського імпресіонізму. Вже в її ранніх творах можна помітити риси, притаманні імпресіонізму, хоча Є. Блакитний про початок її творчості

писав так: «...перші полотна Людмили Морозової були позначені впливом реалістичного мистецтва російських пересувників. В її образах цього часу переважають охристі та брунатно-сірі приглушені кольори. Манера малювання – пастозна з грубим нашаруванням фарби. Згодом постійна праця на пленері висвітлює, збагачує палітру Морозової, робить її більше барвистою, а кольори більше ліричними. Манера малювання стає більш свободною, зникає пастозність» [36].

Хоча ряд ранніх робіт Л. Морозової дійсно виконанні в досить реалістичній манері, відчувається, що вже тоді вона намагалася будь-який краєвид, настрої природи, психологічний стан і манери окремих людей передавати через призму власного світосприйняття та розуміння. Л. Морозова відкрила для себе досконалу техніку тонкої олії, ніжної акварелі, відчула здатність поєднувати прозорість та насиченість кольорової гами. Це дивне вміння художниці пронесла через всю свою творчість. Вона – автор ряду сакральних творів, натюрмортів, міських пейзажів України, Німеччини, США та Греції.

Протягом усього творчого життя художниці створила немало портретів (в т.ч. й автопортретів). Можливо, любов до цього жанру живопису прищепив їй неперевершений майстер портрету Федір Григорович Кричевський, під керівництвом якого вона навчалася в Київському художньому інституті. На початку 1930-х років він створив портрет своєї надзвичайно обдарованої учениці. Задумливість в очах, довге золотаве волосся, гордовита постава, урочисто-стримане вбрання... Таким запам'ятала цей мистецький твір свого шанованого вчителя художниці Людмила Морозова дуже переживала, коли у роки II Світової війни разом із великою кількістю власних робіт, втратила цей, дорогий серцю, дарунок Ф.Г. Кричевського. Вона була впевнена: портрет загинув під час бомбардувань у Марцдорфі. Минули десятиліття і вона дізналася, що її портрет зберігався в родині самого Ф.Г. Кричевського. Після його смерті удова, перебуваючи у тяжкій матеріальній скруті, пропонувала придбати цей портрет кільком київським мистецьким закладам, але марно. Зрештою, роботу придбала Державна Третьяковська галерея в Москві [37]. Дізнавшись про це, Л. Морозова з боєм писала: «Я страшенно переживаю, що мій портрет роботи Федора Кричевського зберігається не в Київському Музеї, а в Москві. Як це могло статися?» [38].

Кожен із портретів, створених самою Л. Морозовою, вражає вмінням художниці влучно обрати позу, відчути та розкрити за допомогою тієї чи іншої кольорової гами внутрішній стан людини. В Музеї культурної спадщини зберігається ряд портретів, серед яких – «Портрет Олі» (1930–1940-ві роки), «Жіночий портрет» (1959), «Роздуми». Любов'ю до життя наповнені портрети, насичені яскравими тонами: «Дівчина з червоною парасолькою», «Натурниця в червоному костюмі» (1950-ті роки), «Жінка з парасолькою» (1956), «Дівчина в червоному капелюсі» (1964), «Портрет жінки в блакитному».

Привертає увагу й графічний портрет 1946 р. добре знаного свого часу в Україні та Росії заможного селянина з Уманщини Аркадія Грабовецького. Колись важкою працею хлібороба зібрав він свій капітал, мав велику багато-

дітну родину. Будучи шанованою особою, він був обраний до І Державної Думи, згодом брав активну участь у роботі Центральної Ради, тривалий час матеріально підтримував М.С. Грушевського. Після встановлення радянської влади ця людина втратила все: родину, статки, свободу, переживши кілька арештів. У Ді-Пі таборах ним опікувалася багата на душевне добро Л. Морозова. Втративши Батьківщину в роки війни, А. Грабовецький помер у віці 90 років на чужині – в Голландії [39].

Під опікою Л. Морозової був і Гай Юлій Репін – онук І. Репіна. Сліпий, неспроможний ходити через артрит коліна, протягом 1946–1947 років він перебував у лікарні Ді-Пі табору м. Ашафенбург. Прожив він до 1974 р. і помер на півдні Баварії [40]. Його графічний портрет, так само як і портрет А. Грабовецького, нині є надбанням Музею культурної спадщини.

За всієї багатогранності мистецьких уподобань, Людмила Морозова належить до тих не багатьох художників, котрі протягом усього свого життя створили свою власну «живописну» автобіографію. Тому надзвичайно цінними в мистецтвознавчому сенсі є її численні автопортрети.

Власний портрет у творчості Л. Морозової посідає одне з провідних місць. Великий портрет горділивої вишуканої панянки нині зберігається в Музеї культурної спадщини. Дата його створення невідома. Якщо він був виконаний на замовлення, то, можливо, замовник свого часу не зміг розплатитися з художницею (навіть чи причиною могло бути незадоволення виконаною роботою!) і портрет лишився у автора. На жаль, він мало кому відомий із мистецтвознавців, а ось його зворотній бік став основою, на якій Л. Морозова створила один зі своїх найбільш відомих сакральних творів – «Голгофа». Саме про це полотно ще в 1958 р. писала в своїй статі О. Чернова:

Її воскресіння, де янголи, єдині свідки чуда, і постать Христа це тільки наче згущене повітря <...> настрої чуда містичний і діючий. Велике Розп'яття в мрачних синіх кольорах також не зв'язане з Лобним місцем. Вся конструкція хреста із скульптурними у підніжжя постатями скорбних людей тяжко налягає, наче вгрузає в землю, на якій темніють руді як запекла кров плями [41].

Понад десять років життя на американському континенті наблизило Людмилу Морозову до того часу, коли вона змогла здійснити мрію свого життя: відвідати Грецію. Важко працюючи фізично, продаючи свої твори майже за безцінь, вона збрала потрібні кошти, аби вирушити в довготривалу і таку бажану подорож.

«– Та там же можна написати симфонію в чорному! – захоплено говорила Людмила Морозова, коли друзі відмовляли її від поїздки до Греції. А причин, чому не треба було їхати, було багато: витрата всіх грошей, що їх так довго і старанно заощаджувала художниця, втрата праці хоч і важкої, але такої, що давала мінімум певного заробітку, незнання мови, цілком нове, невідоме оточення, нові звичаї. Але Людмила Морозова напакувала пензлів, фарб, одягу, навіть, мила, – і таки рушила до Греції.

Їхала вона торговельно-пасажирським пароплавам, що коштувало менше, але тривало 26 днів. Майже місяць плавання океаном, серед інших

12 пасажирів, серед картин моря, що їх так привабливо манило покласти на полотно [42].

Під час своєї першої подорожі до Греції, яка тривала з жовтня 1964 р. понад півроку (за іншими даними – з осені 1965 р. [43]), Л. Морозова створила близько 200 картин [44]. І це за умови, що мешкала вона у найдешевшому номері готелю: холодному, сирому, зі стінами, порослими грибами, проживання в якому на добу коштувало 39 драхм (десь біля 1\$) (45)

Уже в травні 1965 р. в Нью-Йорку, в Літературно-Мистецькому клубі, відбулася виставка, на якій було представлено близько 90 картин, створених нею у Греції. Не менш визначним для Л. Морозової наступний рік: її твори експонувалися на виставці в Афінах. Після завершення грецької виставки частина картин була продана, а зібрані кошти передані на відбудову зруйнованого собору на острові Санторіні [46].

Узагалі ж, Л. Морозова Грецію відвідувала чотири рази: у 1964–1965, 1976–1977, 1984–1985 та 1987–1988 роках. Ця країна приваблювала її не тільки самобутньою культурою та чаруючою природою. Душа її тяжіла до численних храмів, які нагадували православний Київ, а це, в свою чергу, сприяло появі все нових і нових мистецьких творів. Під час другої подорожі Л. Морозова створила близько 150, під час третьої – майже 80 нових картин [47]. І це незважаючи на те, що кожне перебування на островах Еллади супроводжувалася певними труднощами.

«Тішуся, що ти щаслива в Греції, і насолоджуєшся чарами її», – писав у лютому 1985 р. з Детройта Л. Морозовій відомий мистець Михайло Дмитренко. «Малой, поки малюєшся, – помагай Боже тобі в нашому шляхетному ділі. Трохи стурбований, що спиш у холодному приміщенні, та харчуєшся, лише, – «білим хлібом та маслинами» – чи не ощадність є причиною?» [48].

Кілька сотень невеликих картин – ось результат подорожей Грецією Л. Морозової. На них – острови Санторіні, Міконос, Родос, Еджина, Гідра; краєвиди Містри, Картерадоса, Монемвазії, Іоанніни тощо. Картини в ніжних, пастельних кольорах – кольорах роками виплеканої мрії – говорять про те, що за будь-яких погодних умов, в будь-який час дня і ночі, на островах Еллади художниця відпочивала душею, всотуючи багатство місцевої природи, насолоджуючись мистецтвом, створеним людськими руками тисячі років тому.

Ось чому виставки, на яких експонувалися численні та різнохарактерні за тематикою і жанрами картини Людмили Морозової, кожен раз ставали справжнім святом для митців і шанувальників образотворчого мистецтва. Маємо зазначити, що протягом 1950–1990-х років персональні та спільні виставки творів Л. Морозової регулярно відбувалися за сприянням Об'єднання Митців Українців в Америці, Українського Літературно-Мистецького клубу в Нью-Йорку, Українського Золотого Хреста ім. О. Теліги, Союзу українок Америки та інших творчих об'єднань [49]. Загалом, майже неможливо встановити точну кількість таких виставок, на котрих експонувалися твори Л. Морозової. Тільки за даними мистецтвознавця О. Федорука їх відбулося понад 90! [50].

І ще одна надзвичайна риса була притаманна Людмилі Морозовій – щедрість. Художницю можна включити до когорти українських меценатів, адже вона матеріально опікувалася як окремими особами (Н. Полонська-Василенко, А. Грабовецький, Г.Ю. Репін), так і цілими організаціями та товариствами. Так, 6 липня 1984 р. вона зробила «подарунок» на свій день народження: пожертвувала 200\$ на розвиток Українського освітньо-культурного центру в Абінгтоні (США) [51]. Сума може здатися невеликою. Але для Л. Морозової, вік якої наближався до 80 років і яка жила на той час уже тільки з власної творчості (до того ж сама утримувала приватний будинок), - це була значна частка капіталу. Варто ще раз пригадати, що найбільше коштів Л. Морозова збирала і передала через Фонд О. Гончара на відбудову Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, відродження якого стало можливе в певній мірі завдяки збереженню нею та її однодумцями архітектурних схем і фотографій храму [52].

В одному з останніх листів до співробітників відділу Музею історії м. Києва, які працювали над створенням його філії – Музею культурної спадщини, Людмила Морозова писала: «Весною я відправила всі мої картини до Києва. Тепер я занята своїм архівом. Він у мене великий (багато фотознімків всіх наших діячів на еміграції) треба все привести до порядку <...> Зараз ще пишу свої спогади – хочу видати у вас в Києві книжку. Крім моїх спогадів збираю від моїх учнів, від тих, хто мають мої праці і від колег» [53].

На жаль, Людмила Морозова так і не встигла видати задану автобіографічну книгу. Останні роки життя вона важко хворіла, перенесла операцію на очах. Здоров'я погіршувалося; щоденних, домашніх, «нежіночих» клопотів не зменшувалося. В листах до музейних працівників Л. Морозова писала, що їй доводиться обігрівати свій дім піччю, а отже – заготовлювати дрова, адже інші види опалення були надто дорогими.

Її життя обірвалося в перший день весни – 1 березня 1997 р., за кілька місяців до 90-літнього ювілею... Життя Л. Морозової було наповнене як позитивними, так і надзвичайно драматичними подіями, дізнаючись про які, розумієш: вона часто творила не завдяки, а всупереч життєвих обставин. Художниця вистояла в життєвих колізіях, адже в ній дивно поєдналися мистецький дар, талант педагога, витривалість допитливого мандрівника, висока громадська свідомість, морально-етичні засади християнства, безкорисливе й шире ставлення до оточуючих.

Виконуючи останню волю Л. Морозової, громадський діяч українського походження Мар'ян Коць здійснив неможливе: за його сприяння 11 березня 1997 р. тіло художниці доставили до Києва. Наступного дня, 12 березня, у приміщенні Української Академії мистецтв відбулося прощання з нею громадськості, після чого у Володимирському соборі відбулася церковна панахида. Поховали Людмилу Морозову на Міському кладовищі Берківці. На могилі встановлено досить скромний пам'ятник. Але справжній, величний пам'ятний монумент Людмила Морозова створила сама – сотні її довершених творів, які спонукають до дискусій і роздумів; творів, до яких буде звертатися

не одне покоління мистців і мистецтвознавців; творів, які вже увійшли до скарбниці українського та світового мистецтва.

Джерела та література

1. Центральний Державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 1306, оп. 1, спр. 79, арк. 3, 9.
2. Там само, спр. 81, арк. 2–10.
3. Там само, спр. 121, арк. 2–23в.
4. Там само, спр. 14, арк. 1.
5. Там само, спр. 54, арк. 20; спр. 82, арк. 21.
6. Там само, спр. 14, арк. 2.
7. *Скрипка Т.* Віра і любов Людмили Морозової (до 100–ліття з дня її народження) // Віра. – 2007. – Ч. 3 (126). – С. 15.
8. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 83, арк. 1.
9. Там само, спр. 13, арк. 1.
10. Там само, арк. 1, 3.
11. Там само, арк. 2.
12. *Дорофійенко І.* Реліквії повернулися до Києва // Наша віра. – 2003. – липень. – № 7. – С. 9.
12. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 13, арк.2; спр. 82, арк. 59–60.
13. Там само, спр. 13, арк. 17.
14. *Малаков Д.* Художнє життя Києва у 1942–1943 роках // Українська Академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип.8. – К., 2001. – С.159–160, 164.
16. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 82, арк. 16; *Скрипка Т.* Вказана праця. – С.16.
17. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 79, арк. 3.
18. *Блюміна І.* Людмила Морозова: повернення в Україну // Мистецтво української діаспори. Повернуті імена. – К., 1998. – Вип. I. – С. 236–237.
19. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 13, арк. 3; спр.54, арк. 3, 20.
20. Там само, спр. 13, арк. 17.
21. Там само, спр. 80, арк. 5.
22. Там само, спр. 81, арк. 2.
23. Там само, спр. 55, арк. 1; Людмила Морозова. Альбом / упор. О. Федорук. – К.; Львів, 2003. – С. 16.
24. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, спр. 121, арк. 12.
25. Там само, спр. 13, арк. 16.
26. Там само, спр. 82, арк. 21.
27. *Скрипка Т.* Вказана праця. – С. 16.
28. Каталог виставки творів Людмили Морозової і Сергія Литвиненка. 8–22 січня 1956 р. – Нью-Йорк, 1956. – С. 3.
29. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 82, арк. 13.
30. Там само, спр. 82, арк. 12.
31. Там само, спр. 83, арк. 3; Каталог виставки творів Людмили Морозової і Сергія Литвиненка. 8–22 січня 1956р. – Нью-Йорк. – 12с.
32. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 88, арк. 4–6.
33. Музей історії міста Києва (далі – МІК), матеріали відділу «Музей культурної спадщини», лист Л. Морозової від 22 листопада 1992 р.
34. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 80, арк. 15.
35. Там само, спр. 82, арк. 28.
36. Там само, арк. 6.
37. *Щербак В.* Її доля драматична. (До 90–річчя від дня народження Л.М. Морозової) // Українська Академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 4. – К., 1997. – С. 162.

38. *Блюміна І.* Вказана праця. – С. 236;
39. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 82, арк. 21; МІК, матеріали відділу «Музей культурної спадщини», КВ–57931; Гр–4940 (зворотний бік малюнка).
40. Там само, КВ–57929; Гр–4969 (зворотний бік малюнка).
41. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 83, арк. 4.
42. Там само, спр. 80, арк. 12.
43. Там само, арк. 9; *Скрипка Т.* Вказана праця. – С.17.
44. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 82, арк. 28.
45. Людмила Морозова... – С.21.
46. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 80, арк. 9; Спр.13, арк. 4.; *Любович У.* Жити красою божого світу // Наше життя. – 1980. – Ч. 5. – С. 8–9.
47. Там само, спр. 82, арк. 28.
48. Там само, спр. 52, арк. 10.
49. Там само, спр. 62, арк. 2–4.
50. Людмила Морозова... – С.171–177.
51. ЦДАМЛМ України, ф. 1306, оп. 1, спр. 61, арк. 1.
52. *Скрипка Т.* Вказана праця. – С.18; Людмила Морозова... – С.12
53. МІК, матеріали відділу «Музей культурної спадщини», лист Л. Морозової від 4 листопада 1995 р.

Г.А. Горбунова Людмила Морозова: жизнь и творчество

В исследовании освещен жизненный и творческий путь украинского художника Л. Морозовой.

Ключевые слова: Людмила Морозова, биография, эмиграция, творческий задел, живопись.

L.A. Gorbunova Lyudmyla Morozova: life and creation

The vital and creative way of the Ukrainian artist L. Morozova is lighted up in research.

Key words: Lyudmyla Morozova, biography, emigration, creative reserve, painting.